

УДК 7.046.3(477.52-54):726:75.03 «16-18»

В'ячеслав Шуліка

ПОЯСНІ ІКОНИ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ В НАМІСНОМУ ЯРУСІ СЛОБОЖАНСЬКОГО ІКОНОСТАСА XVII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Анотація. Статтю присвячено поясним іконам Божої Матері намісного ярусу Слобожанського іконостасу XVII – початку XIX ст., іконографії та її регіональним особливостям. Іконографія ікон Божої Матері в намісному ярусі Слобожанського іконостасу до теперішнього часу залишається не вивченою. Протягом XVII – початку XIX ст. образ Богородиці в намісному ярусі зазнав значних змін як за іконографією, так і за своєю стилістикою. Матеріалом дослідження стали як видання з зображеннями Слобожанських ікон та іконостасів, так і ікони, фотографії яких були особисто здобуті автором під час експедиційних поїздок по історичних місцях Слобідської України. Ряд ікон, про яких згадано в статті, публікуються вперше. Результатом дослідження стало те, що, з одного боку, церковне мистецтво Слобожанщини розвивалося в загальноукраїнському руслі, з іншого боку, іконостасні ікони Слобожанщини мали регіональні особливості, які були обумовлені історичними передумовами та смаками Слобожанської полкової еліти. Ікони Богоматері намісного ярусу XVII – першої половини XVIII ст. відносяться до іконографічного типу Одигітрія-Перівлетта та мають декілька варіантів в зображенні символічних атрибутів. Слобожанські ікони Божої Матері “Нев’янучий цвіт” мають принципову відмінність від ікон аналогічної іконографії з Гетьманщини. Замість квітки троянди Божя Матір тримає квітку лілії. Ікони Богородиці “Нев’янучий цвіт” виявлені тільки на історичних теренах Харківського полку. У другій половині XVIII ст. іконографічний репертуар ікон Божої матері намісного ярусу Слобожанського іконостасу розширюється. Нарівні з іконами іконографічного типу Одигітрія, поширюються ікони типу Елеуса, ікони Божої Матері на повний зріст та ікони, які були написані з західноєвропейських зразків.

Ключові слова: Слобожанщина, іконостас, ікона, Божя Матір, намісний ярус, іконографія.

Анотация. Статья посвящена поясным иконам Богородицы местного ряда Слобожанского иконостаса XVII – начала XIX в., их иконографии и региональным особенностям. Иконография Богородицы в Слобожанском иконостасе, до настоящего времени, не стала объектом исследования ученых и представляет собой лакуну в украинской науке. На протяжении XVII – начала XIX вв. образ Богородицы в местном ряде Слобожанского иконостаса претерпел различные изменения как по иконографии, так и по стилистике. Поскольку большинство памятников церковного искусства Слобожанщины утрачено, статья построена как на материалах изданий начала XX в., в которых опубликованы черно-белые фотографии отдельных икон, большинство из которых ныне утрачено, так и на материалах, которые были получены во время экспедиционных поездок по историческим территориям Слободской Украины. Ряд икон, упомянутых в статье, публикуются впервые. Результатом исследования стало то, что, с одной стороны, церковное искусство Слобожанщины развивалось

в общеевропейском русле, с другой стороны, иконостасные иконы Слобожанщины имели ярко выраженные региональные особенности, которые были обусловлены как историческими предпосылками, так и вкусами Слобожанской полковой элиты. Иконы Богоматери местного ряда XVII – первой половины XVIII в. относятся к иконографическому типу Одигитрия-Перивлетта и представлены несколькими разновидностями. Слобожанские иконы Богоматери “Неувядаемый цвет” имеют принципиальное отличие от икон аналогичной иконографии в Гетьманщине. Вместо цветка розы Богоматерь держит цветы лилии. Иконы “Неувядаемый цвет” выявлены только на исторической территории Харьковского полка. Во второй половине XVIII в. иконографический репертуар Богородичных икон местного ряда Слобожанского иконостаса расширяется. Наравне с иконами Одигитрии получает распространение иконографический тип Елеуса, иконы, где Богородица изображена в полный рост, а так же иконы, написанные с западноевропейских образцов.

Ключевые слова: Слобожанщина, иконостас, икона, Богоматерь, местный ряд, иконография.

Summary. The article is devoted to waist icons of Saint Mother of God in local row of Slobozhanskyi iconostasis of the XVII – early XIX centuries, their iconography and regional peculiarities. Iconography of Mother of God in Slobozhanskyi iconostasis has not become the object of scientific research till nowadays and represents lacuna in Ukrainian science. Local row of iconostasis is formed chronologically by the second after diesis row and can be considered as the most variable row of iconostasis. During the XVII – the early XIX centuries the image of Mother of God in local row of Slobozhanskyi iconostasis underwent different changes both in iconography and stylistics. Since most of Slobozhanskyi church fine-art monuments were lost, the article is based on the materials of publications of the early XX century in which black and white photos of some icons were published, most of the icons specified are lost nowadays (the photographs of E. Redin, S. Taranushenko); as well as on the materials that have been obtained during expedition trips to the historical areas of Slobodskaya Ukraine. Part of the photographs of the icons that are mentioned in the article is published for the first time. The result of the research is that from one hand, Slobozhanska church fine-art developed in typical Ukrainian trend, from the other hand, that icons of Slobozhanska iconostasis had strongly marked regional peculiarities, which were dependent both on historical pre-conditions and on the preferences of Slobozhanskyi regimental elite. The first Slobozhanskyi iconostasis, on which the data was preserved, refers to the second part of the XVII century. The icons of Mother of God of the local row of the XVII – early XVIII centuries are related to iconographical type of Odigitriy-Perivlept and are represented in several variations: 1. the Infant holds a scroll (charter); 2. the Infant holds a book (codex); 3. the Infant holds an orb; 4. the Infant touches Mother of God's chin with

his right hand; 5. icons "Imperishable bloom". Slobzhansky icons "Imperishable bloom" differ fundamentally from the icons with analogical Hetman iconography. Instead of rose flower that Mother of God is holding on the icons of local row of Hetman iconostasis (Bolshie Sorochintsy, Berezna), in Slobzhansky variant Mother of God is holding the flowers of lily. The icons "Imperishable bloom" were found on historical territory of Kharkiv regiment (Olshany, Zamostie (not far from Zmiyov)). On the land of other Slobodskiy regiments this iconography most probably was not spread. In the second part of the XVIII century iconographic repertoire of Mother of God icons of local row of Slobzhansky iconostasis expanded. On a par with Odigitry icons the iconographic type of Ilcus, icons where Mother of God was represented in full height and also icons

that were painted according to western samples were spreading. On the territory of the former Sumy regiment (Sudzhanskaya Sotnya (Hundred)) the icon of Pasovskaya-Tsaregradskaya – replica form Madonna "Mariahilf" L. Cranach was spread. At the end of the XVIII – early XIX centuries Loretskaya and Pryazhevskaya icons of Mother of God that were similar by iconography scrolls became spread. Documental evidences of using Loretskiy or Pryazhevskiy image of Mother of God are currently not detected; however, the church narrative of the end of the XVIII century states that such icon was present in the old iconostasis of Belogorsky Gornalsky monastery.

Key words: Slobzhanshchyna, iconostasis, icon, Mother of God, local row, iconography.

Постановка проблеми. Поясні зображення Божої Матері в намісному ярусі іконостасу Слобідської України XVII — початку XIX ст. досі не ставали об'єктом дослідження. Намісний ярус іконостасу історично сформувався другим після деісусного та є найбільш варіативним. Протягом XVII — початку XIX ст. в зображенні Богородиці відбулися значні зміни як в стилістиці, так й в іконографії. Архівні матеріали та матеріали, які здобуті під час експедицій автора статті по історичних землях Слобідської України, дали змогу простежити ці зміни та визначити іконографічні особливості ікон Божої Матері намісного ярусу.

Також невизначеним залишається питання регіональних відмінностей іконопису Лівобережної України, яка в період, що досліджується, складалася з Гетьманщини, Слобожанщини та Війська Запорізького. Ці адміністративні одиниці мали власних керманичів та не завжди поводити себе мирно один з одним. Слобідська Україна, в свою чергу, складалася з окремих полків, яких, на момент ліквідації полкового устрою у 1765 р., було п'ять: Харківський, Охтирський, Сумський, Ізюмський та Острогозький. В кожному полку, як видно з матеріалів дослідження, намісні ікони Богородиці мали як загальні риси, так і значні відмінності. Визначенню іконографічних змін та регіональних особливостей і присвячено статтю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження іконостасів Слобожанщини були розпочаті на початку XX ст. видатними українськими вченими: Д. Багалієм [2], Д. Міллером [2], П. Фоміним [23, 24], Є. Редіним [1, 8, 16], С. Таранушенку [17, 18], Г. Лукомським [10]. За період з 1902–1930-ті роки у світлинах та описах було зафіксовано низку іконостасів та іконостасних ікон, здій-

снена музеєфікація окремих пам'яток. Український іконостас, як цільне, оригінальне явище, вперше постав у медальній роботі С. Таранушенка [17], де були науково сформовані прикмети, які його характеризують.

Наступна хвиля наукового зацікавлення іконостасами Слобожанщини сталася у 1960-ті — 70-ті роки, коли у працях Г. Логвина [9] та П. Жолтовського [5] були оприлюднені дослідження та світлини пам'яток, яких вже, на той час, не було. У 1971 р. С. Таранушенко публікує свою останню статтю, присвячену українському іконостасу, де значну увагу було приділено саме іконостасу Слобожанщини [18].

На жаль, в роботах українських вчених XX ст. дослідження намісних ярусів було обмежено, як правило, вивченням Царських воріт, дияконських дверей та окремих ікон, тож іконам Богородиці та іншим іконам намісного ярусу Слобожанського іконостасу як явищу, увага не приділялась.

Після здобуття Україною незалежності поживається інтерес до українського сакрального мистецтва й зокрема до іконопису Слобідської України. Богородичні ікони Слобожанщини були висвітлені в наукових працях В. Пуцко (Калуга) [15], Т. Паньок (Харків) [12], І. Пріпачкіна (Курськ) [14], В. Шуліки (Харків) [26–28]. Так, Т. Паньок в своїй монографії приводить стилістичний аналіз іконостасних ікон із зображенням Богоматері з альбому XII археологічного з'їзду, а І. Пріпачкін, досліджуючи іконописне надбання сл.Борисівки, надає відомості про сюжетний репертуар знаного Слобожанського іконописного центру.

Ікони Богородиці намісного ярусу Слобожанського іконостасу XVII — початку XIX ст., як цілісне явище, в роботі дослідників не розглядались.

Постановка завдання. Стаття ставить за мету

простежити зміни в іконографії поясних ікон Богородиці в намісному ярусі Слобожанського іконостаса XVII — початку XIX століття та визначити їх регіональні відмінності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В середині XVII ст. відбувалось активне заселення Слобожанщини мешканцями різних регіонів України, а також сусідніх держав. Були засновані адміністративні утворення у вигляді Слобідських полків, які підпорядковувались власним полковникам, а ті, в свою чергу, воєводи в Білгороді. Православна церква на Слобідській Україні з 1657 до 1667 р. підпорядковувалась безпосередньо Московському патріарху та входила до так званої Патріаршої області [2, 319]. У 1667 р., під час правління патріарха Іоасафа II, була заснована Білгородська єпархія, якій, в церковному відношенні, були підпорядковані Слобідські полки. Власне, Слобідсько-Українська єпархія була заснована вже після ліквідації полкового устрою на Слобожанщині (1765) у 1799 р.

Перші Слобожанські ікони, про які збереглися відомості, були написані на паперових аркушах для Харківського Успенського собору (1658). Вони не складали іконостас, а були розвішані по стінах церкви [2, 319–321]. Представник Московського уряду у Харкові, воєвода Офросімов, у своїх звітах до Москви, вважав, що ці ікони є свідченням малої віри харків'ян, але, як зазначав Д. Багалій, паперові ікони мали розповсюдження через нестачу фохових іконописців та коштів [2, 320].

Наприкінці XVII ст. в храмах Слобожанщини вже існували іконостаси високого професійного рівня, які містили до чотирьох ярусів. Ікони Богородиці у намісному ярусі іконостасів кінця XVII — першої пол. XVIII ст. — це поясні зображення, які належали до іконографічного типу Одігетрії. Репрезентативна композиція класичної Одігетрії не завжди використовувалась майстрами іконопису, тому переважне поширення отримав підтип Одігетрії — Одігетрія-Перівлепта, де композиція більш динамічна. Іноді в іконографічному репертуарі Слобожанських ікон Богородиці можна зустріти і зразки класичної Одігетрії, наприклад, ікона з Архангельського храму в с. Бабаї (Харківський полк), яка експонувалась на виставці XII археологічного з'їзду в Харкові у 1902 р. [1]. Але ікона з Бабаїв невеличкого формату та не входила до іконостасу, хоча, ймовірно, була реплікою іконостасної ікони.

Одна з найстаріших Слобожанських ікон Богородиці намісного ярусу, про яку маємо відомості, це ікона з іконостасу кінця XVII ст. с. Бездрік (Сумський полк). Протоієрей П. Фомін, який залишив детальний опис іконостасу, дещо зворушливо описує цю ікону. Ікона мала золоте рельєфне тло, мафорій Богородиці був червоного кольору, прикрашений квітами, туніка білого кольору, поручні червоно-золоті. Еммануїла зображено в червоно-білих одіяннях, правицею Христос торкається Богоматері за підборіддя, щоб її поцілувати. На головах Богоматері і Христа — корони [23, 201]. Така динамічна композиція наближається до типу “Звеселення Немовляти”, хоча формально, залишається в межах Одігетрії-Перівлепти. Подібне трактування намісної ікони, де Немовля торкається підборіддя Богоматері, мало продовження і в інших іконостасах Слобожанщини. Яскравим прикладом є ікони, які походять з терен колишнього Харківського полку. Це ікона зі старого іконостасу Миколаївського храму сл. Вільшани (мал. 1) (20-ті роки XVIII ст. атрибуція В. Ш.) [20] та ікона “Христос і Богородиця” (мал. 2) з Михайлівської церкви сл. Замостя (біля Змієва), яка експонувалась на виставці XII арх. з'їзду [1]. Ікона з Замостя була написана на полотні та є практично аналогічною іконам з Вільшан. Замостянська ікона не була іконостасною, але вона, безперечно, є реплікою ікон з намісного ярусу іконостаса. Обидві ікони мають практично ідентичну композицію: Еммануїл також торкається підборіддя Божої Матері, яка зображена в короні. Збіг інших деталей важко ідентифікувати, тому що якісної світлини ікони з Бездріку знайти не вдалося.

До найбільш стародавніх Слобожанських ікон іконографічного типу Одігетрія-Перівлепта відносяться намісні ікони з іконостасів сл. Дворічний Кут (Харківський полк) (мал. 3) та з Миколаївського храму м. Охтирка. Є. Редін у “Каталозі виставки XII археологічного з'їзду...” (мал. 4) вказує, що іконостас з Дворічного Кута належав до церкви, побудованої близько 1680 р. [8, 26]. П. Фомін датував цю пам'ятку кінцем XVII ст. [23, 205]. На початку XIX ст. іконостас було розібрано і він зберігався на дзвіниці храму. Після 1902 р. ікони зберігались в музеї Харківського імператорського університету, потім до 1941 р. в Харківській картинній галереї [5, 55]. Ікона з Дворічного Кута презентує класичну Одігетрію-

1. Ікона з намісного ярусу іконостасу Миколаївської церкви сл. Вільшани (Харківський полк). 20-ті роки. 18 ст. Миколаївська церква в Вільшанах. Харківська обл. Реставратор Н. Берестюк. Фото Н. Берестюк.

2. Ікона “Христос і Божя Матір” з Михайлівської церкви сл. Замостя, біля Змієва (Харківський полк). Сер. 18 ст. (?). Місцезнаходження невідомо. Фото Є. Редіна

Перівлепту, де Богородиця має легкий нахил голови, а Спас Еммануїл правицею благословляє, в лівій руці тримає сувій [1]. Подібна композиція використана в іконі з Миколаївської церкви м. Охтирка [1] (на що вказує і П. Жолтовський [5, 55]) (мал. 5) та в перемальованій іконі, яка нині зберігається в Вознесенському соборі (м. Ізюм). Ця ікона була виявлена автором статті під час

обстеження церковних пам'яток м. Ізюму і публікується вперше. Ікона з м. Ізюму має рельєфне тло, яке хоч і сильно затерте, проте дозволяє стверджувати про подібність орнаментів з орнаментами на тлі ікони з Охтирки. Фарбовий шар зазнав суцільних перемалювань в другій половині XIX ст.

Ікона, яка походила з церкви св. Миколая в Охтирці, експонувалась на XII археологічному

3. Ікона з намісного ярусу іконостаса сл. Дворічний Кут (Харківський полк). 1680 р.. Місцезнаходження невідомо. Фото С. Таранушенко

4. Ікона з намісного ярусу іконостаса Миколаївської церкви м. Охтирка (Охтирський полк). 1665 р.. Місцезнаходження невідомо. Фото Є. Редіна

5. Ікона з намісного ярусу невідомого Слобожанського іконостаса. 18 (?) ст., перемалювання 19 ст. Вознесенський собор м. Ізюм, Харківська обл. Публікується вперше. Фото В. Шуліки

6. Ікона з намісного ярусу іконостасу Михайлівської церкви сл. Замостя, біля Змієва (Харківський полк). 1783 р. Місцезнаходження невідомо. Фото Є. Редіна

7. Піщанська ікона Божої Матері, з колишнього іконостасу сл. Замостя, біля Ізюму (Ізюмський полк). Початок 18 (?) ст. Вознесенський собор м. Ізюм, Харківська обл.

8. Ікона з намісного ярусу іконостасу Вознесенської церкви м. Лебедина (Сумський полк) кінець 18 ст. НХМУ

з'їзді. Є. Редін вказував на цю ікону, як на зразок “особливої місцевої (тобто Слобожанської) школи” [1, 7]. П. Жолтовський датує ікону 1660-тіми роками у зв'язку з датою побудови Миколаївської церкви у 1665 році [4, 52–54].

Ще одним варіантом іконографії Одигітрії-Перівлепти є ікони, на яких Спаса Еммануїла зображують з кодексом або ж з державою в лівій руці. Прикладом такої іконографії є ікона з Воскресенської церкви м. Лебедина (Сумський полк), Михайлівської церкви в с. Замостя (біля Змієва) (Харківський полк) (мал. 6), Піщанська ікона Богоматері (м. Ізюм) (мал. 7) з колишнього іконостасу Вознесенської церкви (шанується вірними з 1754 року).

Ікони з Лебедина та Замостя також експонувались на XII археологічному з'їзді. Є. Редін звертав увагу на витонченість та майстерність, з якою була написана ікона з Замостя, наголошуючи на приналежності Замостянської ікони саме до роботи Слобожанського майстра [1, 8]. Піщанська ікона Божої Матері належала до іконостасу старої Вознесенської церкви в сл. Замостя (біля Ізюму). До середини XVIII ст. старий іконостас був уже розібраний. Ікона Богоматері використовувалась як перегородка для зберігання вугілля для кадил. В 1754 р. єпископ Білгородський Св. Іоасаф (Горленко), під час інспекції храму, оголосив ікону (яка була вже зовсім не в експозиційному стані) благодатною та

виніс сувору догану клірикам, які допустили недбалість. Назва ікони походить від сл. Піски (біля Ізюму), куди пізніше була перенесена Замостянська дерев'яна церква. Після 1754 р. ікона набуває народного шанування, яке перетнуло межі Слобожанщини [3]. В 1915 р. Піщанська ікона знаходилась при штабі фронту Російської армії, як особа шанована святиня.

У другій половині XIX ст. в російських церковних виданнях [7], Піщанську ікону стали іменувати “Казанською”, що внесло плутанину в ідентифікацію образу. Вочевидь, плутанина виникла через збіг у даті святкування Піщанської та Казанської ікон (21 червня).

Наступний тип Перівлепти, де Еммануїл тримає в руці державу, зустрічався в іконах з іконостасу Хрестовоздвиженської церкви м. Ізюму (експонувалась на XII арх. з'їзді), іконостасу с. Співаківка (Ізюмський полк) та в іконі кінця XVIII ст. з Вознесенської церкви м. Лебедина (зараз в НХМУ) (мал. 8). Остання ікона демонструє нові тенденції у виконанні іконостасних ікон Слобожанщини, коли не тільки тло, а й одяг Богоматері і Христа виконані в техніці позолоченого рельєфу. Таким чином, ікона виглядає ніби одягнутою в шати.

У першій половині XVIII ст. в іконостасах Лівобережної України поширюється варіант Одигітрії-Перівлепти, який отримав назву “Нев'януучий

цвіт”. Це образ Богородиці з Еммануїлом, в руках яких зображені квіти. Ця іконографія розвивалась під впливом католицьких зразків, де квітка, зазвичай, троянда, була символом Розарія, молитовної практики католицької церкви, яка здійснювалась за допомогою чоток [6, 19]. Російський мистецтвознавець Ю. Звездіна наголошує, що наприкінці XVII — XVIII ст. Розарій відбивається у творах церковного мистецтва різних християнських конфесій [6, 40]. Барокова ікона органічно прийняла в себе цю символіку, бо символізм та потойбічний сенс є складовими у визначенні барокового стилю.

Ікони “Нев’янухий цвіт” зайняли місце в найбільш знакових іконостасах Гетьманщини: Преображенській церкві в В. Сорочинцях (1730) та у Вознесенській церкві в м. Березні (після 1761). В обох іконостасах намісні образи Богородиці ідентичні за іконографією. На обох іконах у правиці Божої Матері зображено троянду. Під час дослідницької роботи в фондах Полтавської картинної галереї автору цієї статті вдалось виявити ще одну ікону з невідомого іконостаса Полтавщини, яка теж ідентична за іконографією іконам з В. Сорочинців та Березни. Хоча ікона з Полтави значно відрізняється за виконанням, в ній теж зображена Матір Божа з трояндою в руці.

На відміну від ікон “Нев’янучого цвіту” з Гетьманщини, на Слобожанщині отримали поширення ікони, де у Богородиці зображено не троянду, а лілії. В процесі дослідження було виявлено дві ікони, які походять з теренів колишнього Харківського полку: ікона з Миколаївської церкви сл. Вільшани та ікона на полотні “Христос і Богородиця” з сл. Замостя (біля Змієва). Ці ікони вже згадувались під час порівняння їх із намісною іконою з іконостасу с. Бездрік.

Ікона з Вільшан — одна з небагатьох Слобожанських ікон першої половини XVIII ст., яка не була знищена комуністами в XX ст. Вцілілі ікони старого вільшанського іконостасу привертати увагу дослідників слобожанських старожитностей ще з середини XIX ст. [22]. Детальний опис вільшанських ікон подає прот. П. Фомін [23]. Вільшанські ікони були реставровані на каф. реставрації станкового і монументального живопису Харківської державної академії дизайну і мистецтв (реставратор ст.викл. Н. Берестюк) у 2009 р. (більш детально у статті В. Шуліки [27]). На жаль, ікона з Замостя була втрачена під час більшовицької навали, збереглася

лише чорно-біла світлина в Альбомі XII археологічного з’їзду [1:9].

Лілія, яка зображена в правиці Богоматері на Слобожанських іконах, як і троянда на іконах з Гетьманщини — символ Західноєвропейського походження. В європейській геральдиці лілія символізувала цнотливість та чистоту Божої Матері та стає атрибутом алегоричних картин на тему Непорочного зачаття та ікон Благовіщення. Слід зауважити, що, незважаючи на композиційну ідентичність обох ікон, лілії в руках Божої Матері зображено дещо по-різному. На Вільшанській іконі зображено дві квітки, на Замостянській — три. Дві квітки, ймовірно, символізують дві природи Христа, три — Святу Трійцю. Вільшанська ікона відрізняється ще одною деталлю: Спас Еммануїл в лівій руці тримає букет з трьох блакитних квітів. Одна квітка розпустилась, інші дві зображені ще в бутонах. Цю важливу деталь можна трактувати як символ втілення одного з лиць Св. Трійці. Ікони Богородиці “Нев’янухий цвіт” з Вільшан та Замостя можна вважати самобутніми зразками Слобожанської іконографії Божої Матері та є свідченням розвитку власної іконописної традиції, розвиток якої зафіксований саме в Харківському полку.

У середині — другій половині XVIII ст. іконографічний репертуар намісних ікон Богоматері розширюється. Нарівні з поясними іконами типу Одигітрії, розповсюдження набувають поясні ікони іконографічного типу Елеуса та зображення Божої Матері на повний зріст. Змінюються і матеріали живопису, нарівні з іконами, написаними традиційно на дереві, в другій половині XVIII ст. слобожанські майстри часто пишуть ікони на полотні. Також отримують розповсюдження репліки творів західноєвропейського мистецтва. Слід зазначити, що П. Жолтовський вважав, що на Лівобережній Україні ікони, які були написані з західноєвропейських Мадонн не були включені до іконостасів, а розташовувались в храмі окремо [5:96], але фотографії іконостасів, які були виявлені під час дослідження, не завжди підтверджують цю думку. Особливо це стосується намісних ікон, де Божа Матір зображена на повний зріст.

На півночі Сумського полку, в іконостасах церков Суджанської сотні, в другій половині XVIII ст. отримала поширення ікона Божої Матері Пасівська-Цареградська (тип Елеуса) (мал. 9). Поширення цієї іконографії на Слобідській Україні була пов’язана з

9. Ікона "Христос і Божя Матір" з Михайлівської церкви сл. Замостя, біля Змієва (Харківський полк). Сер. 18 ст.(?). Місцезнаходження невідомо. Фото Є. Редіна

діяльністю козацького Суджанського монастиря св. Іоанна Предтечі, ліквідованого російським урядом на початку XIX ст. Пасівську-Цареградську ікону, разом з іншими церковними речами знищеного монастиря, було перенесено до Архангельсько-Успенського храму м. Суджа, де ікона, згідно з А. Терлецьким [20], отримала велике шанування. Але, судячи з кількості іконостасних ікон другої половини XVIII — початку XIX ст., які були виявлені автором дослідження на теренах сучасного Суджанського району (зараз Курська обл. РФ), стає зрозуміло, що ця іконографія мала велике розповсюдження тоді, коли існував Суджанський монастир. Пасівська-Цареградська ікона є реплікою картини Л. Кранаха "Мадонна з Пассау" або "Mariahilf" (1514 (1537?) р.) Міжнародне та міжконфесійне шанування ікона отримала після битви під Віднем 1683р., коли війська Священної ліги (Австрії та Речі Посполитої) здобули перемогу над військами Туреччини, а "Мадонна з Пассау" була палладіумом австрійського війська. Поширення цієї іконографії

в Україні відбулось завдяки українським козакам, які склали п'яту частину Польського війська. Поява Пасівської ікони на Слобожанщині, ймовірно, пов'язана з засновником Суджанського монастиря ієромонахом Антонієм (Бензою), який оселився недалеко від Суджі наприкінці XVII ст. На жаль, документальних свідчень про походження Антонія не збереглося, але виходячи з того, що Суджа була заселена (офіційна дата заснування 1664 р.) переселенцями з центральної та західної України та з його прізвища, можна припустити, що Антоній також прийшов разом з іншими переселенцями та переніс список Пасівської ікони з Західноукраїнських земель. Виявлені в процесі дослідження списки Пасівської ікони в Троїцькому храмі м. Суджа (3 ікони перенесені з різних церков) та Різдва Христового с. Уланок, виконані в стилі рококо та датуються другою половиною XVIII — початком XIX ст. В XIX ст. ця ікона вже не зустрічається у намісному ярусі іконостасів, а переходить до сюжетного репертуару Слобожанської народної ікони (детальніше в статті В. Шуліки [26]).

Ще один цікавий приклад Слобожанської намісної ікони, яка була написана з європейського зразку — ікона Богородиці з немовлям з храму Різдва Христового в с. Уланок другої половини XVIII ст. Ця ікона була знайдена автором статті під час дослідження церковних старожитностей Суджанського району в дуже пошкоджені вигляді та в зміненому форматі, під фолежною мішурою. Якщо списки "Мадонни з Пассау" презентують достатньо перероблену, "зправославлену" версію твору Л. Кранаха, то ікона з Уланку є прикладом прямого наслідування образу європейської Мадонни (автор статті, будучи професійним художником-реставратором, провів консерваційно-реставраційні заходи щодо знайденої ікони).

На рубежі XVIII–XIX ст. на теренах вже колишніх Охтирського, Сумського та Харківського полків, набуває поширення суто Слобожанська іконографія Богородиці — Лоретська та Пряжевська ікони Божої Матері, які іконографічно походять від Лоретської статуї Божої Матері. На жаль, невідомо жодної фотографії іконостасу, де в намісному ярусі знаходилися б такі ікони, але церковні перекази свідчать, що такий випадок був. Мова йде про Пряжевську ікону Божої Матері, яка знаходиться в Свято-Миколаївському Білогірському Горнальському монастирі (мал. 10). Монастир було засновано у

10. Пряжевська ікона Богородиці з Горнальського монастиря (Сумський полк) сер. 18 ст. (?). Свято-Миколаївський Білогорський Горнальський монастир, с. Горналь, Суджанський р-н. Курська обл.

11. Лоретська ікона Богородиці. Кін. 18 ст. Пархомівський історико-художній музей ім. П. Луньова, Харківська обл. Фото В. Шулики

1671–1672 роках біля м. Миропілля. Як і Суджанський монастир, монастир в Горналі був козацьким монастирем, але заснований не переселенцями з-за Дніпра, а ченцями Дивногорського монастиря Острогожського полку. Монастирем опікувався Сумський полковник А. Г. Кондратьєв та у 1788 р. його було ліквідовано Російським урядом [4]. Пряжевська ікона була знайдена у 1792 р., в старому іконостасі не діючого монастирського храму іконописцем І. Білим. Згідно за переказом, місцезнаходження ікони було вказано в сонному видінні самою Богородицею. Після поновлення ікони І. Білий зцілювався від хвороби [4]. Тож ікона була в іконостасі, хоча і в напівзруйнованому.

Лоретська ікона належить до іконографічного типу Одігітрія-Перівлепта та є живописним відображенням шанованої католиками Лоретської скульптури Богоматері. В Московській іконописній традиції Лоретська ікона має назву “Прибавление ума” [11]. Московські ікони подають зображення скульптури (на повний зріст), яка загорнута у фе-

лон. Слобожанський варіант репрезентує поясне зображення Богородиці з Еммануїлом, які також загорнуті в золоту коштовну тканину, поверх якої зображені вотивні привіски. Тло темне, зеленого чи синього кольору, символізує нішу, в якій стоїть скульптура. На Слобожанських Лоретських іконах зображувалися коштовні шати — очілля, цата, які вписувались в німб (мал. 11). Пряжевська ікона з Горнальського монастиря відрізняється від інших живописних зображень Лоретської скульптури зображенням лівої руки Богородиці, одягу Христа та Богородиці, а також написом у верхній частині ікони “И слово плоть бысть ивселена вны”. Інші деталі подібні.

Серед виявленої групи пам’яток найбільш ранньою є Пряжевська ікона, яка у 1792 р. вже вимагала реставрації. Інші Лоретські ікони більш однотипні, виявлені у фондах Пархомівського художнього музею та Художньо-меморіального музею І. Рєпіна в Чугуєві (Харківська обл.), в Троїцькому храмі м. Котельва (зараз Полтавська обл.),

в приватних збірках м. Харкова. Також Лоретська ікона була оприлюднена Є. Редінім в альбомі XII археологічного з'їзду. Є. Редін, на відміну від інших ікон альбому, подає дуже скупі коментарі, вказуючи дату її створення (1805) та місце зберігання (с. Лихачівка, Богодухівського повіту) [1]. Також шанована Лоретська ікона знаходилась у сл. Пісочин Харківського повіту, про що повідомляє Є. Поселянин [13]. Найбільш ранню дату створення ікон цієї групи подає переказ про ікону з Котельви, яку у 1778 р. було перенесено з с. Млинки до Котелевської Троїцької церкви [22:285]. Найбільш пізню дату, яка пов'язана з Лоретськими іконами на Слобідській Україні надає Є. Редін — 1805 р. [1]. Списків Лоретської ікони, які були створені після 1805 р., виявлено не було, що свідчить про спад зацікавлення цією іконографією на Слобожанщині. Єдиний список Пряжевської ікони, але невеликого формату, написаного на початку XX ст. було виявлено в приватній збірці м. Харкова. Ікона походить з м. Миропілля, біля якого знаходиться Горнальський монастир. Слід вказати, що більшість Лоретських ікон не були написані для іконостасів і Пряжевська ікона в іконостасі церкви Горнальського монастиря є поки єдиним прикладом (докладніше в статті В. Шуліки [28]).

Висновки.

1. Аналіз літератури показав, що дослідження іконостаса Слобідської України має потужну дослідницьку традицію, але іконографія та регіональні відмінності образу Богородиці в намісному ярусі іконостасу є лакуною в українському мистецтвознавстві.

2. Іконостас на Слобожанщині в другій половині XVII — на початку XIX ст. з одного боку, розвивається в загальноукраїнському руслі, з ін-

шого боку — має оригінальні регіональні відмінності в іконографії самих ікон, зокрема ікон Божої Матері.

3. У результаті дослідження було виявлено, що ікони Божої Матері XVII — першої половини XVIII ст. відносяться до іконографічного типу Одигітрія-Перівлепта та презентовані кількома варіантами: а) де Еммануїл тримає в лівій руці сувій; б) де Еммануїл тримає Євангеліє (кодекс); в) де Немовля тримає державу; г) де Еммануїл торкається правою рукою підборіддя Богоматері; д) ікони “Нев’янучий цвіт”.

4. Слобожанські ікони “Нев’янучий цвіт” виявленні тільки на історичних теренах Харківського полку. На відміну від ікон цієї іконографії з Гетьманщини, на Слобожанських іконах зображено не троянди, а лілії. На теренах інших Слобідських полків ця іконографія поширення не отримує.

5. У другій половині XVIII ст. іконографічний репертуар ікон Божої Матері розширюється. Нарівні з іконами іконографічного типу Одигітрія, поширюються ікони типу Елеуса та зображення Богоматері на повний зріст. Окрім того, поширюються ікони, які були написані з Західноєвропейських зразків. На теренах Сумського полку отримала поширення ікона Божої Матері Пасівська-Цареградська (репліка з Мадонни “Mariahilf” Л. Кранаха).

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. набувають поширення списки Лоретської та Пряжевської ікони, які іконографічно походять від Лоретської статуї Божої Матері. Церковний переказ підтверджує випадок, коли Пряжевська ікона використовувалась як іконостасний образ.

6. У подальших дослідженнях планується продовжити вивчення та систематизацію іконостасних ікон Слобожанщини.

Література:

1. Альбом выставки двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. /ред. Е. К. Редин. — М.: Типо-литография Н. И. Гройсман и Г. А. Вендельштейн, 1903. — 57 с.
2. Багалея Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): ист. монография. — в 2-х т. /Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. — репринт. изд. — Х.: [Б. И.], 1993. — 982 с.
3. Белгородский чудотворец: житие, творения, чудеса и прославления святителя Иоасафа, епископа Белгородского / сост. А. Н. Стрижев; ред. В. С. Горсков. — М.: Белгородская и Старооскольская епархия — Церковно-научный центр Православная энциклопедия, 1997. — С 147–152.
4. Белогорская-Николаевская пустынь и ея святыни. — Курск: Епархиальная типография, 1912. — 23с.
5. Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. — К.: Наукова думка, 1978. — 327 с.
6. Звездина Ю. Розарий в церковном искусстве XVI–XVIII веков и образ “Богоматерь Барская” из собрания Музея Волинской иконы / Ю. Звездина // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21-22 жовтня 2010 року. — Луцьк: ВКМ, МВІ, 2010. — С. 40–44.
7. Земная жизнь Пресвятой Богородицы и описание святых чудотворных ее икон / сост. С. Снегосорова. — Ярославль: Верхняя Волга, 2001. — 460с.
8. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове: Отдел церковных древностей /сост. Е. К. Редин. — Х.: Паровая Типография и Литография М. Зильберберг и С-ва, 1902. — 190 с.

9. Логвин Г. Украинское искусство X–XVIII ст. / Г. Н. Логвин – М.: Искусство, 1963. – 283 с.
10. Лукомский Г. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – Петроград: [Б. И.], 1917. – 103 с.
11. Лукьянов Е. Образ Пресвятой Богородицы “Прибавление ума” / Е. Лукьянов // Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования, № 9 сентябрь 2003 г. – М.: 2003. – С. 56–63.
12. Паньок Т. Слобожанська ікона XVII – початку XIX ст. / Т. В. Паньок. – Х.: Іванова, 2008. – 280 с.
13. Поселянин Е. Богоматерь: описание Ее земной жизни и чудотворных икон / Е. Поселянин. Т. 2. – Краматорск: Тираж-51, Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2006. – С. 351.
14. Припачкин И. Иконописание слободы Борисовки / И. А. Припачкин. – Курск: Полстар, 2009. – 323 с.
15. Пуцко В. Г. Иконопис Слобожанщини XVII–XVIII ст. – майже втрачене мистецтво / В. Г. Пуцко // АНТ 2007-2008/19-21. – К.: АНТ, 2008. – С. 61–65.
16. Редін Е. Церкви Харківка / Е. К. Редін // Сборник статей, материалов и документов посвященных 140-летию со дня рождения Е. К. Редина. – Х.: Райдер, 2003. – С. 13–49.
17. Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов / С. А. Таранушенко. – Х.: ХЧМГУ, 2011. – 163 с.
18. Таранушенко С. Український іконостас // Іконостаси Слобідської України / С. Таранушенко. – Х.: ХІПММС, 2011. – 152 с.
19. Тарасенко Л. П. К вопросу об истоках иконографии “Богоматерь Звезда пресветлая” / Л. П. Тарасенко // Русское церковное искусство нового времени. – М.: Индик, 2004. – С. 73–81.
20. Терлецкий А. И. Исторические заметки о городе Судже и его уезде. – Курск: Типография губернского правления, 1894. – С. 91–99.
21. Український іконопис XII – XIX ст. з колекції НХМУ: альбом / передм. А. Мельник, авт. ст. Л. Членова. – Хмельницький: Галерея, К.: Артатія Нова, 2005. – 256 с.
22. Филарет (Гумилевский), арх. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / архиепископ Филарет (Гумилевский). – Х.: Райдер, 2004. – Т. 1. – 328 с.
23. Фомин П. Церковные древности села Бездрик, Сумского уезда / П. Г. Фомин // Фомин, П. Церковные древности Харьковского края – Х.: ХЧМГУ 2011. – С. 196–208.
24. Фомин П. Церковные древности Харьковского края / П. Г. Фомин. – Х.: ХЧМГУ 2011. – 237 с.
25. Чудотворный образ: иконы Богоматери в Третьяковской галерее / авторы-сост. А. М. Лидов, Г. В. Сидоренко. – М.: Радуница, 2001. – С. 64–65.
26. Шулика В. Икона Пресвятой Богородицы Maria hilf – Пасовская-Цареградская / В. В. Шулика // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 27-28.10.2011р. – Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, Музей волинської ікони, 2011. – С. 109–118.
27. Шулика В. Иконы местного ряда старого иконостаса храма св. Николая в с. Ольшаны / В. В. Шулика // Вісник ХДАДМ № 3/ за ред. В. Даніленка. – Х.: ХДАДМ, 2014. – С. 106–111.
28. Шулика В. Пряжевская икона Пресвятой Богородицы на Слободской Украине / В. В. Шулика // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XV міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 25-26.09.2007 р. – Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, Музей волинської ікони, 2008. – С. 77–82.

Список ілюстрацій:

1. Ікона з намісного ярусу іконостасу Миколаївської церкви сл. Вільшани (Харківський полк). 20-ті роки 18 ст. Миколаївська церква в Вільшанах. Харківська обл. Реставратор Н. Берестюк. фото Н. Берестюк.
2. Ікона «Христос і Божа Матір» з Михайлівської церкви сл. Замостя, біля Змієва (Харківський полк). Сер. 18 ст.(?). Місцезнаходження невідомо. фото Є. Редіна.
3. Ікона з намісного ярусу іконостаса сл. Дворічний Кут (Харківський полк). 1680 р.. Місцезнаходження невідомо. фото С. Таранушенко.
4. Ікона з намісного ярусу іконостаса Миколаївської церкви м. Охтирка (Охтирський полк). 1665 р.. Місцезнаходження невідомо. фото Є. Редіна.
5. Ікона з намісного ярусу невідомого Слобожанського іконостаса. 18 (?) ст., перемалювання 19 ст. Вознесенський собор м. Ізюм, Харківська обл. Публікується вперше. фото В. Шуліки.
6. Ікона з намісного ярусу іконостасу Михайлівської церкви сл. Замостя, біля Змієва (Харківський полк). 1783 р. Місцезнаходження невідомо. фото Є. Редіна.
7. Піщанська ікона Божої Матері, з колишнього іконостаса сл. Замостя, біля Ізюму (Ізюмський полк). Початок 18 (?) ст. Вознесенський собор м. Ізюм, Харківська обл.
8. Ікона з намісного ярусу іконостасу Вознесенської церкви м. Лебедина (Сумський полк) кінець 18 ст. НХМУ.
9. Пасівська-Цареградська ікона Богородиці з с. Уланок (Сумський полк) др. пол. 18 ст. Храм с. Уланок Суджанський р-н. Курська обл. Реставратор В. Шуліка. Фото В. Шуліка.
10. Пряжевська ікона Богородиці з Горнальського монастиря (Сумський полк) сер. 18 ст. (?). Свято-Миколаївський Білогорський Горнальський монастир, с. Горналь, Суджанський р-н. Курська обл.
11. Лоретська ікона Богородиці. Кін. 18 ст. Пархомівський історико-художній музей ім. П. Луньова, Харківська обл. фото В. Шуліки.